

Educational and everyday life of high school students in Ukraine in the 19th and early 20th centuries (on the example of the First Men's Gymnasium in Zhytomyr)

Nelia Y. Romaniuk

Polissia National University
Dr (History), Professor (Ukraine)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Gennadii L. Makhorin

Polissia National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Svitlana D. Marchenko

Polissia National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: ssaanny75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze the living and learning conditions of students of gymnasiums in Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries, which were formed under the influence of the educational policy of the then tsarist government. The research methodology involves a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization), special historical methods with scientific principles of objectivity, systematicness, historicism. The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time the problem of gymnasium education in Ukraine of the nineteenth and early twentieth centuries is analyzed. In the context of the history of one of the oldest educational institutions. A significant number of archival sources have been worked out, some of which have been introduced into scientific circulation for the first time, forms of financial assistance to students of gymnasiums have been highlighted, and attention has been focused on the possible use of historical experience in modern conditions.

Conclusions. *In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in Russian-controlled Ukraine, a certain system of care, control and support for gymnasium students was formed. The management of educational institutions provided supervision over the living and learning conditions of high school students, encouraging the parents of students or the owners of the apartments in which they lived to create favorable conditions for the preparation of classes, to control their implementation, to be the most good example for students. Therefore, the issue of choosing an apartment, a house where a high school student should live, was approached very responsibly, giving permission to owners with an impeccable reputation in society. Taking into account that some of the students of the gymnasiums studied at their own expense, were from poor families, a system of material support was created through the provision of scholarships, reduction of tuition costs or even exemption from payment for the children of teachers who worked for at least 10 years in lower and secondary educational institutions of the Ministry of Public Education. Of course, one should not overestimate the effectiveness of the then system of gymnasium education. There were cases of expulsion of students from an educational institution due to failure or non-payment of tuition fees, examples of antisocial behavior of individual high school students were recorded. All this indicates that it was not always possible to cover all students of gymnasium institutions with attention, control and support, but certain elements of the former system can be used at present. In particular, this concerns closer ties with parents or guardians of children, expanding the practice of awarding incentive scholarships both from the state and from individuals.*

Keywords: *gymnasium students, living conditions, education system, sub-Russian Ukraine, the First Men's Gymnasium in Zhytomyr, a set of measures to encourage and punish gymnasium students.*

Навчальне і побутове життя гімназистів в Україні XIX – початку XX ст. (на прикладі Першої чоловічої гімназії у Житомирі)

Неля Романюк

Поліський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Геннадій Махорін

Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Світлана Марченко

Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: ssaannyu75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Анотація.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу умов життя і навчання учнів гімназій в Україні XIX – початку XX ст., які формувалися під впливом освітньої політики тодішньої царської влади. **Методологія дослідження** передбачає поєднання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація), спеціально-історичних методів із науковими принципами об'єктивності, системності, історизму. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше проаналізовано проблему гімназійної освіти України XIX – початку XX ст. у контексті історії одного з найдавніших навчальних закладів. Опрацьовано значну кількість архівних джерел, частину з яких вперше введено у науковий обіг, виділено форми матеріальної допомоги учням гімназій, акцентовано увагу на можливому використанні історичного досвіду в сучасних умовах. **Висновки.** У другій половині XIX – на початку XX ст. у підросійській Україні сформувалася певна система турботи, контролю і підтримки учнів гімназій. Керівництво навчальних закладів забезпечувало нагляд над умовами життя і навчання гімназистів, спонукаючи батьків учнів або господарів квартир, у яких вони мешкали, створювати сприятливі умови для підготовки занять, контролювати їхнє виконання, бути самим гарним прикладом для учнів. Тому до питання вибору квартири, будинку, де має мешкати гімназист, підходили дуже відповідально, надаючи дозвіл господарям з бездоганною репутацією у суспільстві. Враховуючи, що частина учнів гімназій навчалися за власний кошт, була з неможливих родин, створювалася система матеріальної підтримки через надання стипендій, зменшення вартості навчання або взагалі звільнення від оплати для дітей учителів, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Звичайно, не варто переоцінювати ефективність тодішньої системи гімназійного навчання. Були випадки виключення учнів з навчального закладу через неуспішність або несплату коштів за навчання, зафіксовані приклади асоціальної поведінки окремих гімназистів. Все це свідчить про те, що не завжди вдавалося охопити увагою, контролем і підтримкою усіх учнів гімназійних закладів, але певні елементи колишньої системи можуть бути використані у даний час. Зокрема, це стосується тіснішого зв'язку з батьками чи опікунами дітей, розширення практики присудження заохочувальних стипендій як від держави, так і від приватних осіб.

Ключові слова: гімназисти, умови життя, система навчання, підросійська Україна, Перша чоловіча гімназія у Житомирі, комплекс заходів заохочення і покарання гімназистів.

Постановка проблеми. Історія Першої чоловічої гімназії у Житомирі є цінною для розуміння епохи XIX – початку XX століття, пізнання особливостей культурно-освітнього процесу. Тим більше, що цей навчальний заклад став основою для учительського інституту, згодом – інституту народної освіти, педагогічного інституту, а нині – Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія заснування і розвитку гімназійної освіти в Україні XIX – початку XX ст. знайшла своє відображення у багатьох публікаціях сучасних науковців. Зокрема, О. І. Бабіна є авторкою низки досліджень з даної проблематики, серед яких дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему «Становлення

.....
та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття)» (Бабіна, 2000). Гімназійну освіту цього періоду досліджували В. В. Милько (Милько, 2017; Милько, 2021) та Т. В. Лутаєва (Лутаєва, 1998). Становлення і розвиток жіночої гімназійної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століття знайшло своє висвітлення у праці С. Фатальчука (Фатальчук, 2022, с. 71–84). Хоча у статті дослідник аналізує освітні процеси південної частини України, але вони мали загальний характер, тому що проходили у одному законодавчому полі і підпорядковувалися загальним тенденціям. Повсякденні практики харчування студентства вивчала М. Кругляк (Кругляк, 2023, с. 39–52).

Історію Житомирської Першої чоловічої гімназії досліджував Г. Махорін в колективній монографії «Нариси з історії освіти на Житомирщині», де в окремому розділі «Перша чоловіча гімназія як перший етап історії ЖДУ ім. Івана Франка» (Махорін, 2014, с. 105–117) висвітлив діяльність гімназії від її заснування і до перетворення у вчительський інститут. Знайшла своє висвітлення Перша чоловіча гімназія у публікаціях В. Пивоварова «Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти у Житомирі в XIX ст. (Пивоваров, 2010, с. 236–245); Н. Романюк, Г. Махоріна, С. Марченко «Заснування Першої чоловічої гімназії у Житомирі та формування її педагогічного колективу» (Романюк, Махорін, Марченко, 2024, с. 27–36).

Для об'єктивного висвітлення досліджуваної проблеми опрацьовано масив документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО): Ф. 70 «Канцелярія Волинського губернатора», Ф. 71, Ф. 72 «Житомирська 1-ша чоловіча гімназія». Також були використані щорічні звіти про діяльність Житомирської Першої чоловічої гімназії, у яких найбільшою мірою висвітлюється аспект досліджуваної нами проблеми; досліджено «Пам'ятні книги Волинської губернії» за 1886–1914 рр., у яких наведена інформація про Першу чоловічу гімназію. Опрацьовано періодичні видання, у яких згадувалася Житомирська чоловіча гімназія (газети «Волынские губернские ведомости», «Волынь», «Киевлянин»).

Незважаючи на значну кількість публікацій з історії гімназійної освіти в Україні XIX – початку XX ст., аспект формування умов життя і навчання учнів гімназій вказаного періоду потребує подальшого дослідження.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати колишню систему забезпечення умов життя і навчання гімназистів, дослідити комплекс існуючих заходів заохочення і покарання учнів гімназій, з'ясувати, наскільки вони були дієвими і ефективними.

Виклад основного матеріалу. Для успішного навчання необхідне створення сприятливих умов побутового життя, самого процесу навчання і системи заохочення та підтримки. Для удосконалення сучасної освітньої системи цінним є вивчення історичного досвіду і запозичення з нього корисних для впровадження елементів у цей час. Так, для сучасної школи корисним може бути досвід діяльності гімназій у XIX – на початку XX століття. Зокрема, стосовно організації контролю умов проживання і підготовки вдома учнів гімназій, заснування іменних стипендій для здібних учнів, запровадження пільгової оплати за навчання для дітей з учительських родин і т. д.

Місцеві учні мешкали або у будинках батьків чи опікунів, а гімназисти з інших місцевостей – на квартирах. Керівництво гімназії і педагогічна рада навчального закладу для кращого контролю за учнями відігравали головну роль у виборі квартир для них. По-перше, враховувалася територіальна близькість квартири до гімназії, по-друге, моральне обличчя власника квартири – це повинна була бути людина з бездоганною репутацією. Найкращим варіантом, звичайно, було проживання у квартирі вчителя під постійним наглядом. Батьки дітей також у цьому були зацікавлені. Як свідчив раніше наведений документ, переважна більшість квартир для учнів у перші роки діяльності гімназії була зосереджена на вулиці Малій Бердичівській.

Гімназисти з інших місцевостей мешкали на приватних квартирах, як правило, чиновників гімназії. Дозвіл на проживання у них надавав попечитель навчального округу. Учні привозили одяг, взуття, постіль, ложку, виделку, книги та інші навчальні посібники. Нагляд за учнівськими квартирами здійснював інспектор гімназії. Але так як щодня він це не міг робити, тому постійний нагляд покладался на власників квартир, а також репетиторів, яких призначали з числа кращих учнів старших класів. Для репетиторів були розроблені особливі правила, а саме:

1. Репетитор повинен наглядати, щоб учні його квартири прокидалися о 5 ранку і після молитви займалися повторенням уроків до першого дзвінка в гімназії. Потім репетитор оглядав своїх учнів, чи мають вони усе необхідне для уроків: книги, зошити, чи одягнений у форму, шиковав їх по двоє і супроводжував у двір гімназії. Після закінчення занять в гімназії репетитор відводив учнів назад у квартиру.

2. Репетитори допомагали учням готуватися до уроків, виконувати домашнє завдання, відповідали за їхню успішність (неуспішність).

3. Репетитор, узявши під свою опіку учня (учнів) повинен був мати у себе опис всього його майна і ніс відповідальність за його збереження.

4. Репетитор сам укладав угоду з господарем квартири, у якій повинні були мешкати учні, але з такими обмеженнями: учнів під його опікою дозволялося призначати до 6 осіб, а якщо їх виявлялося більше, та ще й з різних класів, то Статут 1828 року передбачав надання репетитору в допомогу помічника або коррепетитора.

5. Репетитор з числа старших учнів за виконання своїх обов'язків, окрім мешкання на квартирі, забезпечувався харчуванням, пранням одягу і оплатою до двох рублів сріблом. Помічник репетитора теж міг отримувати грошову винагороду у випадку опіки над кількома учнями.

Але варто зауважити, що переважна більшість гімназистів були місцеві і мешкали вдома з батьками.

З 1838 року при гімназії було відкрито чоловічий шляхетний пансіон (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 355. арк. 3–4). 1839 року облаштовано ботанічний сад. (Ф. 71. оп. 2. спр. 477. арк. 16). А з 1840 року почала діяти учнівська лікарня (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 446. арк. 8).

Із затвердженням 1871 року Статуту гімназій і прогімназій, згідно з яким запроваджувалася посада класного наставника, тепер на нього покладався обов'язок контролю над умовами проживання учнів його класу.

У 1875/1876 навчальному році 99 учнів жили на приватних квартирах. З них – 28 на квартирах учителів гімназії і 2 – на квартирі помічника класного наставника, а решта 69 – на квартирах приватних осіб. 300 місцевих гімназистів мешкали у батьків, опікунів чи родичів. На педагогічних радах приділяли увагу постійному контролю за умовами, у яких мешкає гімназист, наскільки ці умови сприяють його підготовці до занять. Зокрема, на одній із педагогічних рад оголошено розпорядження міністра народної освіти, у якому «гімназійному начальству надається право забрати учня від батьків і помістити його в іншу квартиру, якщо буде помічено, що родинна обстановка (атмосфера) заважає йому старанно виконувати вимоги школи» (ДАЖО. Інв. № 1067, с. 5).

На початку 1892/1893 навчального року помічник класних наставників Є. К. Жолтовський відкрив зразкову учнівську квартиру, на покращення умов якої гімназія виділила 200 руб. (ДАЖО. Інв. № 1080, с. 15). Отже, можемо зробити висновок, що педагогічна рада гімназії, попечитель навчального закладу прагнули забезпечити сприятливі умови учням для побуту і навчання.

Пережитком старих часів залишалися суворі покарання учнів. Згідно статуту 1828 року до учнів гімназії могли застосовувати такі покарання: догана, перебування у карцері, виключення з навчального закладу. Окрім того, за вчинки, які заслуговували осуду, за рішенням педагогічної ради для учнів нижчих класів допускалися тілесні покарання (різками). У подальшому покарання диференціювалися залежно від важкості сподіяного: залишалося покарання різками, практикувалися занесення на чорну дошку, догана від інспектора гімназії, арешт, арешт із повідомленням батьків, догана від педагогічної ради гімназії, догана від педагогічної ради з погрозою виключення з гімназії і найвище покарання – виключення з гімназії. Воно застосовувалося до тих гімназистів, хто не відвідував навчальний заклад понад два місяці.

Ті, хто все-таки довчився у гімназії, але мав незадовільні оцінки, не виявляв старанності і ввічливості, отримували свідоцтво, у якому було записано, що такий-то учень не бажає продовжувати навчання (у вищому навчальному закладі). Таке свідоцтво за рішенням педагогічної ради Волинської губернської гімназії у 1858 році вручили Костянтину Башуцькому, Якову Багачевичу, Івану Білок онову, Івану Жизновському, Юліану Кириченку, Леонтію Масловському, Адаму Радупинському, Прокопу Стомпелеву, Цезарію Селецькому, Владиславу Трущинському, Каєтану Тузинькевичу, Берку Фідлеру, Осипу Шаркову, Тимофію Яковичу і Валеріану Яновському.

На засіданні педагогічної ради Волинської губернської гімназії 20 січня 1859 року приділили окрему увагу поведінці учнів і необхідності покращення їхнього морального виховання, тому вирішили проводити збори педагогічної ради щосуботи для обговорення покарань для учнів, які не виправляються. Також на цьому засіданні обговорили проступки, які зробили гімназисти протягом останнього тижня і визначили стягнення за них, а саме: «Учень 6 класу Меленевський Вацлав за насмішку над розпорядженням учителя Білоконова покарати карцером від 3 до 7 години вечора. Учень 3 класу Генріх Чаплицький, будучи старшим по класу, не тільки не припинив поміченої ним у класі гри деяких учнів у гудзики, але й сам узяв у ній участь, а окрім того, під час гри вдарив в обличчя учня Гржигоржевського до крові. За що вирішено позбавити учня Чаплицького звання старшого, а також першого місця у класі, про що повідомити йому це через інспектора у присутності всього класу. Учень 7 класу Іван Ромашевський, який неввічливо обійшовся з наглядачем у квартирі, був викликаний на педраду і після його щирого визнання і розкаяння педрада обмежилася винесенням йому догани. Розглянули щоденні оцінки учнів у журналах за останній тиждень і вирішили покарати за ледарство нехлюйство: різками від 3 до 5 – 10 учнів 1-го класу, 11 – 2-го класу, 4 – 3-го класу;

карцером від 2 до 5 годин – 1 учня 1-го класу, 2 – 4-го класу; карцером від 2,5 до 6 годин – 1 учня 4-го класу, 3 – 5-го класу. Одного учня 3-го класу залишили у приватній квартирі без обіду і надіслали штрафні білети родичам, у яких живуть учні – 13 з 1-го класу, 12 – з 2-го класу, 13 – з 3-го класу, 15 – з 4-го класу (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 540. арк. 33).

1864 року нарешті скасували застосування тілесних покарань у гімназіях і прогімназіях.

У 1875/1876 навчальному році зафіксовано такі проступки учнів гімназії як: списування і взагалі обман при виконанні письмових робіт (31), ухилення від арешту (10), грубість і зухвалість (18), неслухняність (12), непристойність (5). Найвищою мірою стягнення у згаданому вище навчальному році було 3-годинне перебування у карцері – таких випадків в означений вище навчальний рік зафіксовано 11. Також застосовувалося 2 і 1-годинне перебування у карцері за запізнення, ослуш, непристойність, зухвалість, несправедливі претензії до вчителя, куріння на вулиці (ДАЖО. Інв. № 1067, с. 32).

У звіті за 1887/1888 навчальний рік було виокремлено тільки два випадки покарання: до одного учня 5 класу застосована найвища міра морального осуду: за неодноразові проступки йому висловили догану від імені педагогічної ради перед усією гімназією. У другому випадку учня 5 класу за крадіжки вирішили звільнити з гімназії, повідомивши усіх освітніх керівників, що цей учень позбавлений права вступати до будь-якого навчального закладу (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 6).

Поряд з покараннями існували різні форми відзначення і заохочення за успіхи, старанність і гарну поведінку. Кращих учнів у навчанні і поведінці відзначали похвальним листом і книгою (нагорода I розряду) або одним похвальним листом (нагорода II розряду), а найкращого з випускників нагороджували чином XIV класу. Так, 1858 року таку особливу відзнаку заслужив Дмитро Слodgeвич. Він, звичайно, був серед тих, хто отримав похвальну грамоту і атестат з перевагами, викладеними у параграфі 234 Статуту навчальних закладів: Адольф Буткевич, Вацлав Доморадський, Олександр Зінькевич, Іван Крашевський, Микола Криловський, Володимир Лобачевський, Матвій Милошинський, Болеслав Нітовський, Данило Ободзінський, Владислав Рагуцький, Едуард Сендзимир, Дмитро Сладкевич, Фердинанд Ейсмонт.

У 1887/1888 навчальному році отримали такі нагороди першого і другого розряду: при переведенні з підготовчого до першого класу – Євген Білогруд, Зенон Козакевич; з 1 класу до другого – Казимир Чарномський, Григорій Гершберг, Роман Ощакевич, Антон Тітов, Микола Яковлев; з другого класу до третього – Сергій Дехтяров, Григорій Александровський, Густав Клодницький, Людвіг Луковський, Володимир Філіпов, Станіслав Якубовський, Генріх Ільїнський; з третього класу до четвертого – Микола Астахов, Генріх Ощакевич, Віталій Яневич, Ілля Вайнштейн, Владислав Войтович, Феофіл Зіфферман; з четвертого до п'ятого класу – Владислав Карпович, Сергій Синегуб, Густав Ходаковський, Гнат Кліос; з п'ятого до шостого класу – Гнат Собещанський, Нейсах Вакс; з шостого до сьомого класу – Всеволод Роше; з сьомого до восьмого класу – Абрам Цуккерман, Вітольд Веселовський, Брунон Кнотте, Абрам Шефтель (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 12–13).

З 32 учнів, які закінчували 8 клас гімназії у 1887/1888 навчальному році, отримали атестат 29. Найкращі знання виявили (у порядку успішності складених річних і випускних іспитів): Ергард Земан (син австрійського підданого), Аркадій Лященко (син майора), Костянтин Огуревич (син священника), Костянтин Шмідт (син селянина), Вікентій Краєвський (син дворянина), Петро Волошинов (син чиновника), Володимир Боцяновський.

Кожен з випускників вказував, куди він має вступати. Так, 13 з вище названих виявили бажання вступати на юридичний факультет Київського університету Св.Володимира, 5 – на медичний факультет цього ж університету, 4 – у Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут, 1 – у Харківський технологічний інститут, 2 – на фізико-математичний факультет Московського університету, 1 – у Санкт-Петербурзьке Миколаївське училище, 1 – у Санкт-Петербурзьке технічне училище поштово-телеграфного відомства і тільки один вирішив йти одразу на службу у цивільне відомство в Житомирі (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 14–15).

Відомо, що плату за навчання у гімназіях запровадили з 1834 року, але так як вона мала незначний розмір, то для переважної більшості учнів із дворянських родин, які становили основну масу гімназистів, це не було фінансово обтяжливим. Проте частина гімназистів потребувала матеріальної підтримки.

Прикладом гуманного і турботливого ставлення була діяльність попечителя Житомирської гімназії Юзефа Ігнаці Крашевського. Особливо піклувався попечитель про дітей з бідних сімей, влаштував для них спеціальний інтернат, який у місті називали «учнівською квартирою Крашевського», робив пожертвування на харчування учнів. Ю. Крашевський постійно дбав про поповнення гімназійної бібліотеки. У Державному архіві Житомирської області збереглися документи, які свідчать, що попечитель неодноразово виділяв значні кошти для закупівлі підручників, а також на навчальне приладдя і господарські потреби гімназії. Сам Ю. Крашевський мешкав поруч, у садибі на сусідній Любарській вулиці.

Плата за навчання була ще досить помірною. Навіть у 1874/1875 навчальному році навчання коштувало 26 руб, а в прогімназії – 16 руб за рік. Після скасування кріпацтва дещо розширилися можливості здобуття гімназійної освіти вихідцями з незаможних верств. З іншого боку, через не дуже ґрунтовну початкову освіту, вони могли претендувати здебільшого на навчання не за казенні, а за власні кошти. Для підтримки тих, хто хотів навчатися, але не мав достатніх коштів для його оплати а також найуспішніших учнів, існували різні форми заохочення і доброчинності та пільг. Так, згідно зі Статутом гімназій, звільнювалися від оплати за навчання діти осіб, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Вони не входили у число 10 % учнів гімназії, яких рішенням педагогічної ради начального закладу звільняли від плати за навчання. Також існувала практика надання різних іменних стипендій. Так, у звіті Житомирської гімназії за 1871 рік наведено список гімназистів, які їх отримали: Новіков Сергій, учень-пансіонер 7 класу, який отримував з 1869 року імператорську річну стипендію розміром 230 руб; Дацюк Леонтій, учень 3 класу, отримував з 1 жовтня 1870 року стипендію в пам'ять події 4 квітня 1866 року розміром у 98 руб щороку.

Стипендіати з колишніх державних селян, які отримували з державного казначейства по 100 руб щороку кожен: Малімон Іван, учень 5 класу; Троцький Микола, учень 4 класу; Молчановський Осип, учень 3 класу; Погорілецький Євген, учень 2 класу.

Стипендіати, які одержували стипендії з фондуша Сесилії Радзивіл по 116 руб 66 коп щороку кожен: Доброчинський Микола, учень 4 класу; Рудницький Антон, учень 3 класу; Маршевський Іван, учень 5 класу; Бернацький Йосип, учень 3 класу; Барановський Флоріан, учень 3 класу; Горський Ієронім, учень 5 класу.

Стипендіати з євреїв, які отримували стипендії зі свічкового збору від 30 до 60 руб щороку: Шпормінг Озіас, учень 7 класу; Цацкин Соломон, учень 7 класу; Вайц(д)вайс Овсія, учень 7 класу; Ранц Шоель, учень 7 класу; Райзман Лейба, учень 2 класу; Ранц Хаїм, учень 5 класу; Фонберг Михайло, учень 5 класу; Авербух Зелік, учень 5 класу; Абрамович Меєр, учень 4 класу; Зак Авраам, учень 7 класу; Глузман Йосип, учень 4 класу; Вайнштейн Осип, учень 5 класу; Вайнштейн Наум, учень 2 класу (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 1537, арк. 71 – 71зв.).

За зразкову поведінку, старанність і успіхи «своєкоштных учнів» звільняли від плати за навчання – таку пільгу надавали на половину навчального року. У 1875/1876 навчальному році на перше півріччя звільнили від плати за навчання 38, а на друге – 39 учнів. Окрім того, у підготовчому класі – 3 учні (на перше і друге півріччя). Існувала і благодійна підтримка нужденних учнів. У згаданому навчальному році заплачено за навчання, видано грошову допомогу на одяг і навчальне приладдя зі спеціального рахунку гімназії 9 учням у першому півріччі і 14 учням у другому на загальну суму 363 руб 10 коп. Окрім того, із фондуша княгині Радзивіл виділено річну стипендію 6 учням по 116 руб 66 коп кожному. Існувала також стипендія «в пам'ять про 1 травня», яку щороку виділяли 1 учневі в розмірі 98 руб. Зі свічкового збору щороку надавали грошову допомогу учням-євреям: у згаданому вище навчальному році її отримали 9 учнів у першому і другому півріччях на загальну суму 450 руб. Ще однією формою допомоги було надання бідним гімназістам навчальних книг у користування за 10 % їхньої вартості. Таких учнів у 1875/1876 навчальному році було 32 у першому і 28 – у другому півріччі (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 33).

У 1881/1882 навчальному році в гімназії було 6 стипендіатів княгині Радзивіл, яким видали з відсотків її капіталу, заповіданого для нужденних учнів 24 лютого 1854 року 686 руб. Ще одному стипендіату із числа селянських дітей з відсотків капіталу в 2000 руб, пожертвованого любителями драматичного мистецтва з грошей за спектаклі у 1866 році, видали 98 руб. А чотирьом учням виплачено за право навчання 52 руб із відсотків капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням. Ще одному стипендіату із числа євреїв видали 45 руб із свічкового збору. Крім того, виділили допомогу для бідних учнів: товариство Соболівського цукрозаводу 100 руб, а товариство Кальницького цукрозаводу – 100 руб, а також на одяг 9 учням – 96 руб і заплатило 8 учням за право навчання 104 руб. А Житомирське доброчинне товариство внесло плату за навчання 25 бідних учнів гімназії і, окрім того, 570 руб для бідних учнів підготовчого класу (ДАЖО. Інв. № 1071, с. 8).

Враховували соціальний стан і нужденність частини учнів гімназій, коли запроваджували нову форму для гімназистів, враховували соціальний стан і нужденність частини учнів гімназій. Так, 1881 року міністр народної освіти видав розпорядження про зміну в одязі для гімназистів. Замість незручного для класних занять і гімнастичних вправ мундирного напівкаптану учень швидко виростав, а придбання нового сукна потребувало великих грошей, що було не під силу бідним гімназістам. А блуза за своїм кроєм захищала учня від застуди і разом з тим забезпечувала свободу рухів. Вона повинна була зшитою з сірої шерстяної матерії, яка підходить за кольором до штанів, з низьким коміром-стійкою, який застібається на два ґудзики, з чорним шкіряним ременем, а під блузою – жилет із сірого сукна того ж кольору, який

застібається доверху. Блуза ця встановлювалася для шести нижчих класів гімназій, прогімназій і для основних шести класів реальних училищ. Попередня ж форма залишалася обов'язковою для урочистих випадків і для носіння в місті. Для учнів же двох вищих класів гімназій нова форма дозволялася, але не була обов'язковою (ДАЖО. Інв. № 1071, с. 9).

Справу матеріальної підтримки бідних гімназистів значно помітно покращило створення Товариства допомоги нужденним учням Житомирської гімназії. Статут цього добродійного товариства було затверджено 24 лютого 1882 року. Тільки за період з 1 серпня 1884 по 1 серпня 1885 року поступили кошти: від дійсних членів 286 руб; від жертводавців 491 руб 50 коп.

В тому числі зібрано пожертвувань: почесним членом товариства Едуардом Рожицьким 329 руб, від двох цукрозаводів отримано 100 руб, а також від Житомирського товариства взаємного кредиту 50 руб і від 8 жертводавців 12 руб 50 коп; від танцювального вечора у залі дворянського зібрання у січні місяці 151 руб 44 коп; від одного повного і одного напівспектакля у міському театрі 281 руб 73 коп; отримано відсотків з капіталу товариства 33 руб 82 коп.

Усього отримано 1144 руб 49 коп. Із цієї суми витрачено було: у першому півріччі заплачено 565 руб за право навчання 35 учнів гімназії; у другому півріччі заплачено 610 руб за право навчання 35 учнів гімназії; у другому півріччі заплачено 78 руб за право навчання 7 учнів прогімназії; на одяг для нужденних учнів 40 руб 14 коп; на придбання прибутково-видаткових книг 1 руб 70 коп.

На балансі товариства після цього залишалось 1081 руб 93 коп запасного капіталу і 194 руб 84 коп витратних грошей (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 8–9). Окрім того, протягом 1884/1885 навчального року керівництво гімназії надало бідним учням допомогу: грошми 12 учням загальною сумою 345 руб із спеціальних коштів навчального закладу для плати за право навчання; звільнило від плати за навчання в гімназії 82 учня і в підготовчому класі 8 учнів; шести учням надали стипендію княгині Радзивілл з відсотків від пожертвованого нею в 1854 році капіталу у 686 руб; виділили 290 руб із відсотків капіталу, пожертвованого житомирською спільнотою в пам'ять 4 квітня 1866 року; двом учням видали 55 руб із відсотків капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням в пам'ять 25-річчя царствування імператора Олександра II; родичам двох учнів гімназії виділили кошти з процентів від капіталу, пожертвованого дворянином Вікентієм Мошинським; одному учневі виплатили 30 руб стипендії імені колишнього волинського губернатора графа Подгорочани-Петровича з відсотків його капіталу за заповітом; видали 50 руб одному випускнику гімназії як підтримку для подальшого навчання в університеті з відсотків капіталу в пам'ять 25-річчя царствування Олександра II.

Звичайно, не варто перебільшувати й ідеалізувати ефективність благодійної допомоги. Кілька учнів різних класів були відраховані протягом 1884/1885 навчального року за те, що не внесли оплату за навчання. Очевидно, не всіх змогли охопити цією допомогою, можливо, хтось із учнів випав з поля уваги добродійців. Це стосується таких гімназистів зі стану міщан: Адольфа Житинського, Юліана Кнікера і Михайла Усановича з першого класу, а також Соломона Грінштейна із 7 класу. Але не заплатили гроші за навчання і були виключені діти дворян: Конрад Гейнч, Віктор Дубінецький, Іван Єніч з 3 класу, Генріх Васютинський із 7 класу (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 11). На гімназистів дворянського стану, як правило, добродійна допомога не поширювалася. Можливо, якісь непередбачувані родинні обставини стали причиною несплати грошей.

Варто відмітити, що з року в рік добродійна діяльність ставала все активнішою, до неї долучалося все більше людей. Так, до вище наведених виплат допомоги учням гімназії у 1887/1888 навчальному році доєдналася ще одна – 100 руб як відсотки від капіталу, заповіданого майором Свенцицьким, одному учневі. Ще одному учневі, який закінчив гімназію і вирішив вступати до Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, видали з дозволу попечителя гімназії 50 руб на дорожні витрати. Продовжувало діяти і благодійне товариство, яке збрало 1258 руб для допомоги учням гімназії (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 8). 1888 року декан Житомирського кафедрального капіталу заснував персональну стипендію гімназистам (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр. 596, арк. 2–3). 1889 року з'явилася ще одна стипендія за рахунок коштів, які заповів титулярний радник О. Ф. Бернацький (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр. 602, арк. 2).

У 1891/1892 навчальному році педагогічна рада гімназії вирішила надавати матеріальну допомогу переважно учням старших класів і загалом тим, які мають найбільше підстав з успіхом закінчити гімназійний курс. Двічі протягом цього навчального року, а саме 20 вересня 1891 і 19 лютого 1892 р. педагогічна рада займалася розглядом питання про звільнення від оплати за навчання і надання матеріальної допомоги нужденним учням. Кількість прохань була настільки велика, що довелося відмовити багатьом (ДАЖО. Інв. № 5522, с. 22).

У підсумку звільнили від плати за навчання: 64 учнів, які становили загалом 10 % від усіх учнів, за рішенням педагогічної ради і 45 – батьки яких пропрацювали у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства освіти. Окрім цього видано різних стипендій 17 учням на загальну суму 1457 руб 68 коп, а саме: восьми стипендіатам княгині Радзивілл із процентів

пожертвованого нею капіталу – 747 руб; одному стипендіату із селянських дітей Волинської губернії – 95 руб; в) трьом стипендіатам із процентів з капіталу, пожертвованого дворянином Мошинським – 400 руб (ця стипендія призначалася тільки родичам Мошинського); г) одному учневі видано із процентів з капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням – 47 руб 50 коп; д) одному учневі видано стипендію із процентів капіталу пожертвованого колишнім волинським губернатором графом Подгорочани-Петровичем – 28 руб 50 коп; є) одному учневі із процентів з капіталу в 1250 руб – 29 руб 68 коп; ж) одному учневі із капіталу, пожертвованого майором Свенцицьким – 65 руб; з) одному учневі, який закінчив курс навчання у гімназії із процентів з капіталу, пожертвованого службовцями гімназії – 45 руб. (ДАЖО. Інв. №5522, с. 24).

У 1892/1893 навчальному році додалися стипендії із відсотків з капіталу, пожертвованого службовцями Житомирського окружного суду (для одного учня – 26 руб 12 коп), а також відсотки із капіталу, який пожертвував дворянин Ляховський (для одного учня – 200 руб) (ДАЖО. Інв. №1080, с. 14).

Із спеціальних коштів гімназії компенсувалася частково плата за навчання музиці: 10 руб платила гімназія, а ще 15 руб – сам учень. Викладачами музики у вище зазначений рік були: директор Житомирської музичної школи П. Грінберг, учитель цієї школи Ф. Вакніц, військовий капелмейстер Д. Грабовський. Завдяки їм при гімназії діяв оркестр. В 1891/1892 н.р. до його складу входили 14 учнів, 11 з яких грали на духових інструментах. 17 учнів навчалися грі на скрипці, 8 – на духових інструментах, 5 – на фортепіано (ДАЖО. Інв. № 5522, с. 25). З 1912 року почали призначати стипендію із коштів, які заповів колишній міський голова Житомира Оскар Труль.

Окремою сторінкою у житті гімназії та її учнів стала участь у Першому Всеросійському переписі населення у січні 1897 року. За безоплатну роботу і виявлені старанність і відповідальність учнів як рахівників вища державна влада нагородила їх бронзовими медалями, а саме: Карташевського Володимира, Манькевича Антона, Завистовського Вацлава, Ловенецького Владислава, Зайцева Бориса, Памфілевича Сергія, Меєровича Лазаря, Паркова Володимира, Деревянченка Михайла, Яценка Миколу, Добровольського Дмитра, Скаршевського Івана, Радовича Емануїла, Ланду Йосифа, Кайстру Євгена, Рейма Хаїма, Сорнева Ярослава, Куровського Роберта, Александрова Антонія, Бренера Іцхока, Поповського Олександра, Черняка Василя, Нейкірха Віктора, Фарфурника Михайла, Руша Рудольфа, Чернявського Володимира, Гроховського Івана, Кітнікова Євгена, Яроцького Венедикта, Соломоновського Костянтина, Гайдаєнка Костянтина, Закусила Євгена, Ляшенка Миколу, Лубенця Григорія, Сеницького Емануїла, Ромішовського Владислава.

У 1896/1897 навчальному році продовжувало діяти правило звільнення від плати за навчання: таких дітей повинно бути не більше 10 % від загальної кількості гімназистів. Тому педагогічна рада гімназії надавала перевагу у звільненні плати за навчання тим, хто найуспішніше навчався і мав зразкову поведінку. У ці 10 % не входили ті учні, які мали законні пільги – діти учителів середніх навчальних закладів, а також ті, хто жив у пансіоні. Так, у першому півріччі вказаного вище навчального року звільнили 73 учнів, які входили у 10 % від загальної кількості гімназистів; 36 учнів з родин учителів і 21 пансіонера. У другому півріччі – 87 / 37 / 20 учнів.

Для тих, хто змушений був платити, існувала можливість отримати фінансову допомогу від Товариства допомоги нужденним учням Першої чоловічої гімназії. Так, у 1896/1897 навчальному році це Товариство видало допомогу 88 учням гімназії на загальну суму в 1055 руб. Окрім того, існували різні стипендії, на які могли претендувати гімназисти. Так, різних стипендій, які існували при Першій чоловічій гімназії, видали у вище означеному навчальному році 21 учневі на загальну суму в 2856 руб, а саме: семи стипендіатам княгині Сесилії Радзивілі із процентів від пожертвованого нею капіталу у 15097 руб на утримання нужденних учнів римокатолицького віросповідання видали 755 руб, зокрема таким гімназистам: Козубовському Ігнату, Ходаковському Владиславу, Белякоському Мечиславу, Мінкеичу Антону, Гржегоржевському Йосифу, Краєвському Якову та Островському Тадею; із процентів від капіталу у 2000 руб, пожертвованих розпорядниками спектаклів, які були в Житомирі 1881 року з метою збору грошей на утримання в гімназії вихованців із селянських родин Волинської губернії православного віросповідання в пам'ять порятунку життя імператора Олександра II у Парижі 4 квітня 1866 р. – видали учневі Гродецькому Кирилу – 80 руб; із процентів від капіталу в 9000 руб, які пожертвував дворянин Вікентій Мошинський – видали учневі Мошинському Вітославу – 370 руб; із процентів від капіталу в 1100 руб, які пожертвувало Житомирське дворянське зібрання – видали учневі Абрамовичу Володимирі – 42 руб; із процентів від капіталу в 2000 руб, пожертвованого громадою Житомира в знак вдячності колишньому Волинському губернатору, графу Подгоричани-Петровичу – видали учням Міаковському Дмитрові і Ляховичу Ігнату – 22 руб; із процентів від капіталу в 1250 руб, які перераховані за розпорядженням міністра

народної освіти із сум Київського навчального округу в спеціальні кошти гімназії, видали учневі Познанському Броніславу 50 руб; із відсотків від капіталу в 2000 руб, пожертвуваних майором Свенцицьким, видали учневі Моргульцу Стефану 80 руб; із відсотків від капіталу в 1500 руб, які пожертвували службовці Житомирського окружного суду в знак поваги до колишнього голови окружного суду М. М. Крестьянову, видали учневі Матусевичу Дмитру 57 руб; із відсотків від капіталу в 5000 руб, які пожертвував доктор медицини В. В. Бессер, видали учневі Піонтковському Мар'яну; чотирьом стипендіатам доктора медицини Івана Лернета із відсотків пожертвованого ним капіталу в 31600 руб, видали 1200 руб таким учням: де Мезеру Едмунду, Ладі Йосифу, Єзерському Станіславу і Радичу Олександрю.

Формою допомоги нужденним учням залишалося надання їм навчальних посібників у користування за 10 % від їхньої вартості.

До існуючих уже стипендій у 1898 році додалася ще одна – із коштів, які заповіла вдова штаб-капітана Є. І. Іжицька. З 1912 року почали призначати стипендію із коштів, які заповіла колишній міський голова Житомира Оскар Труль (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр.746, арк. 4).

Система допомоги гімназістам із бідних родин, які відзначалися зразковою поведінкою та успішним навчанням, існувала до 1918 року. Подальші політичні зміни призвели до закриття гімназії і встановлення державної системи допомоги нужденним, але вона не відзначалася ефективністю і дієвістю.

Висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. у підросійській Україні сформувалася певна система турботи, контролю і підтримки учнів гімназій. Керівництво навчальних закладів забезпечувало нагляд над умовами життя і навчання гімназістів, спонукаючи батьків учнів або господарів квартир, у яких вони мешкали, створювати сприятливі умови для підготовки занять, контролювати їхнє виконання, бути самим гарним прикладом для учнів. Тому до питання вибору квартири, будинку, де має мешкати гімназіст, підходили дуже відповідально, надаючи дозвіл господарям з бездоганною репутацією у суспільстві. Враховуючи, що частина учнів гімназій навчалися за власний кошт, була з незаможних родин, створювалася система матеріальної підтримки через надання стипендій, зменшення вартості навчання або взагалі звільнення від оплати для дітей учителів, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Звичайно, не варто переоцінювати ефективність тодішньої системи гімназійного навчання. Були випадки виключення учнів з навчального закладу через неуспішність або несплату коштів за навчання, зафіксовані приклади асоціальної поведінки окремих гімназістів. Все це свідчить про те, що не завжди вдавалося охопити увагою, контролем і підтримкою усіх учнів гімназійних закладів, але певні елементи колишньої системи можуть бути використані у наш час. Зокрема, це стосується тіснішого зв'язку з батьками чи опікунами дітей, розширення практики присудження заохочувальних стипендій як від держави, так і від приватних осіб.

Подяка. Автори висловлюють вдячність співробітникам державного архіву Житомирської області за допомогу в пошуку необхідних архівних матеріалів, а також редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабіна, О. І.** (2000). Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 20 с.
- Власенко, В. В., Дубасенюк, О. А., Єршов, В. О., Лутай, М. Є., Махорін, Г. Л., Натикач, П. І., Саух, П. Ю.** (2004). Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років. Житомир: Видавець М. Косенко. 232 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Костриця, М. Ю.** (2002). Юзеф Ігнаци Крашевський: житомирські сторінки життя і діяльності. *Велика Волинь* : наук. зб. Житомир : Волинь, Т. 28: *Юзеф Ігнаци Крашевський – як явище світової культури*, 3–8.
- Кругляк, М. Е.** (2023). Феномен ідальні у повсякденних практиках студентства підросійської України останньої чверті XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 45. 39–52. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-39-52>
- Лугаєва, Т. В.** (1998). Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 18 с.
- Махорін, Г. Л.** (Кер. авт. кол.). (2014). Нариси з історії освіти на Житомирщині. Житомир : Полісся. 196 с.

- Милько, В. І.** (2017). Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 26. 195–209.
- Милько, В. І.** (2021). Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870 рр. (на прикладі навчальних округів). *Український історичний журнал.* 6. 29–43.
- Молчанов, В. Б.** (2005). Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2. 39–53.
- Пивоваров, В.** (2010). Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти у Житомирі в XIX ст. *Історичний журнал.* 1/3. 236–245.
- Романюк, Н. Й., Махорін, Г. Л., Марченко, С. Д.** (2024). Заснування першої чоловічої гімназії у Житомирі та формування її педагогічного колективу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 48. 27–35. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-27-35>
- Фатальчук, С.** (2022). Становлення і розвиток жіночої гімназійної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр., 2,* 71–84.

References:

- Babina, O.I.** (2000). Stanovlennia ta rozvytok himnazychnoi osvity v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.). (Rozshyrenyi avtoreferat kandydatskoi dysertatsii). [The formation and development of gymnasium education in Ukraine (late 19th - early 20th centuries). (Extended abstract of Candidate's thesis)]. Kyiv, 20 p. [In Ukrainian].
- DAZHо** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Fatalchuk, S.** (2022). Stanovlennia i rozvytok zhinochoi himnaziinoi osvity v Ukraini druhoi polovyny XX – pochatku XX st. [The formation and development of female gymnasium education in Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu. Zbirnyk naukovykh prats – Humanization of the educational process: collection of scientific works, 2,* 71–84. [In Ukrainian].
- Kostrysia, M.Yu.** (2002). Yuzef Ihnatsy Krashevskiy: zhytomyrski storinky zhyttia i diialnosti [Joseph Ignatsy Kraszewski: Zhytomyr pages of life and activities]. *Yuzef Ihnatsy Krashevskiy yak yavyshe svitovoi kultury: nauk. zb. «Velyka Volyn».* T. 28. Zhytomyr: Volyn. S. 3–8. [Great Volyn: scientific collection. Vol. 28: Józef Ignacy Kraszewski – as a phenomenon of world culture. Zhytomyr, Volyn, 3–8]. [In Ukrainian].
- Kruhliak, M.E.** (2023). Fenomen yidalni u povsiakdennykh praktykakh studentstva pidrosiiskoi Ukrainy ostannoï chverti XIX – na pochatku XX st. [The phenomenon of the canteen in the everyday practices of students in Russian-controlled Ukraine in the last quarter of the 19th - early 20th centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History, 45,* 39–52. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-39-52>
- Lutaieva, T.V.** (1998). Teorii i praktyka orhanizatsii osvity uchniv u himnaziakh Kharkova dr. pol. XIX – poch. XX st. Avtoref. dys. kand. ped. nauk. Kharkiv: Kharkivskiy nats. univ. im. H. S. Skovorody. [Theory and practice of organizing students' education in Kharkiv gymnasiums in the second half of the 19th - early 20th centuries. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, Kharkiv State Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, 18 p.] [In Ukrainian].
- Makhorin, H.L.** (Ker. avt. kol.). (2014). Narysy z istorii osvity na Zhytomyrshchyni [Essays on the history of education in the Zhytomyr region]. Zhytomyr, Polissya, 196 p. [In Ukrainian].
- Molchanov, V.B.** (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v druhi polovyni XX – na pochatku XX st. [The welfare of Ukrainian students in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 2,* 39–53. [In Ukrainian].
- Mylo, V.I.** (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian cities during the modernization of the Russian Empire (late 19th - early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. - Problems of the history of Ukraine in the 19th - early 20th centuries, Vyp. 26.* S. 195. [In Ukrainian].
- Mylo, V.I.** (2021). Modernizatsiia systemy osvity v Ukraini u druhi polovyni 1860–1870 rr. (na prykladi navchalnykh okruhiv) [Modernization of the education system in Ukraine in the second half of the 1860s–1870s (using the example of educational districts)]. *Ukrainian Historical Journal, no. 6,* pp. 184. [In Ukrainian].
- Pyvovarov, V.** (2010) Stanovlennia ta rozvytok cholovichoï himnaziinoi osvity u Zhytomyri v XIX st. [The Formation and Development of Male Gymnasium Education in Zhytomyr in the 19th Century]. *Istorychnyi zhurnal – Historical Journal, 1/3,* 236–245. [In Ukrainian].

- Romaniuk, N.Y., Makhorin, H.L., Marchenko, S.D.** (2024). Zasnuvannia pershoi cholovichoï himnazii u Zhytomyri ta formuvannia yii pedahohichnoho kolektyvu [The establishment of the first men's gymnasium in Zhytomyr and the formation of its teaching staff]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 48, 27–35. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-27-35>
- Vlasenko, V.V., Dubaseniuk, O.A., Yershov, V.O., Lutai, M.Ye., Makhorin, H.L., Natykach, P.I., Saukh, P.Yu.** (2004). Yuvileina knyha: Zhytomyrskomu derzhavnomu universytetu imeni Ivana Franka – 85 rokiv. [Anniversary book: Ivan Franko Zhytomyr State University – 85 years old]. Zhytomyr: Vydavets M. Kosenko. 232 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.05.2025